

EKONOMICKÉ PERSPEKTIVY OCHRANY KNIHOVNÍCH FONDŮ

Františka Vrbenská, Národní knihovna ČR

Finanční aspekty péče o knihovní sbírky

Po bezpočet knihovnických generací byla ochrana knihovních sbírek sice důležitou, ale samozřejmou a nijak nezdůrazňovanou složkou aktivit správce knihovního fondu. Tato původně ryze praktická a rutinní oblast knihovnictví spočívala v přijatelném uložení dokumentů, jejich základním fyzickém zabezpečení před zcizením a zběžnou očistou svazků i samotného depozitního prostoru. Nebylo co řešit, co rozvíjet, nad čím uvažovat, v podstatě si daná opatření ani nevyžadovala nějaké mimořádné náklady. Válečné události, loupeže a nejrůznější pohromy decimovaly vzácné knihovní sbírky, ale přístup k těmto nebezpečím a následným škodám se podobal rezignovanému vztahu, jaký dřív lidé měli ke smrti: dokud bylo možno, bojovali proti ní stávajícími dostupnými prostředky, avšak chápali ji jako cosi neodvratného, s čím je nutné se smířit.

Druhá polovina dvacátého století přinesla pronikavý vítr změn nejen do celosvětové společnosti, ale také do problematiky uchovávání dokumentů a jejich přenosu v prostoru a v čase. Cena lidského života se v globálním chápání moderní civilizace zvýšila, stoupla rovněž hodnota uchovávaného kulturního odkazu: vědeckotechnický a hospodářský vývoj poskytl prostředky k jejich zachování a zapůsobil na posun lidského vnímání.

Bylo třeba dvou světových válek a řady lokálních konfliktů, abychom si uvědomili, že jak nenahraditelné jsou kulturní ztráty, které může působit ozbrojené střetnutí - přesto jim nedokážeme účinně bránit, jak dokazují události poslední doby. I kdybychom dokázali eliminovat výsledky lidské nedbalosti nebo zlého úmyslu a živelních katastrof, musíme se prozatím vyrovnat se stále výraznějšími důsledky zhoršování kvality životního prostředí, v němž i dosud dobře zachovalé středověké rukopisy rychle degradují. Situaci komplikuje snížení kvality papírového nosiče („kyselý“ papír) a knižních vazeb, stejně jako citlivost a omezená životnost netradičních dokumentů.

Znamená to, že na jedné straně se rýsuje od sedmdesátých let minulého století nová disciplína knihovnictví – ochrana knihovních fondů. Konsoliduje se po teoretické a metodické stránce a současně se učí pro své cíle, ochranu a záchranu dokumentů, průběžně využívat nejmodernější technologie. Na druhé straně je na tuto mladou oblast knihovnictví vyvíjen tlak

nových a složitějších úkolů. Otevírají se lákavá, ale komplikovaná technická východiska, přičemž stěžejní ideou zůstává těsné propojení ochrany a zpřístupnění knihovních sbírek. Ale obdobně, jako s kvalitou a rozsahem lékařské péče rostou proti dávným dobám náklady na lidské zdraví a život, stoupají také výlohy za péči, zabezpečení a záchranu opatrovaných dokumentů.

Dilema mezi udržováním fondu a účelností – zda a podle jakého klíče uchovávat, či naopak „spotřebovávat“ jednotlivé typy a kategorie dokumentů, jakými metodami a technologiemi o ně pečovat – bylo vícekrát zmiňováno při jiných příležitostech. V zásadě se náklady na ochranu knihovního fondu liší podle gesce jednotlivých knihoven – základní údržba a ochrana je nezbytná vždy, alespoň na úrovni triviálního zajištění svěřeného majetku. V případě tzv. paměťové instituce (knihovny s archivní povinností, muzea, archivu, galerie) jsou nástroje pro tyto účely voleny podle funkcí, které instituce zastává, charakteru a stavu knihovního fondu v její správě. Pak může narůstat i ekonomická náročnost péče o sbírku a záchranu dokumentů poškozených stářím a užíváním.

VISK 6 a VISK 7

Jádrém celého problému finančního zajištění ochrany knihovních sbírek je fakt, že se jedná o poměrně novou odbornou oblast (zejména v postkomunistických zemích), zatímco rozpočty kulturních institucí byly propovány především na budování a zpracování sbírek. Dokonce sféra automatizace knihoven a zavádění výpočetní techniky časově značně předstihla téma ochrany fondů a ve svém současném stadiu vývoje z řady důvodů vyžaduje stabilní přísun financí. Jestliže z institucionálních zdrojů nezbyvá na ochranu knihovních fondů dostatek prostředků, pak ani vždy nepomohou grantové projekty. Nežádka totiž bývají zaměřeny na vědeckovýzkumná a vývojová témata, zatímco problematika ochrany knihovních sbírek je ve své většině záležitostí rutinní, každodenní práce.

Pomocí projektů výzkumu a vývoje je možné řešit konkrétní úkoly, jimiž se poznání v této oblasti posouvá dál, nacházejí se nové cesty k záchraně dokumentů a ke zkvalitnění prostředí, v němž jsou sbírky uchovávány, avšak výsledky je pak z ekonomických důvodů těžké zavádět do běžné praxe, kde je přitom tolik zapotřebí změny. Počet svazků, které jsou pro celkovou devastaci vyřazeny z oběhu, narůstá každým měsícem.

Z komplexu činností, z nichž se skládá systém ochrany knihovních sbírek, lze vyčlenit několik skupin, které mohou být poskytovány zadavatelsky:

1) *péče o klimatické a mikrobiologické podmínky uložení dokumentů* - včetně provádění mikrobiologických stěrů a jejich vyhodnocení, desinfekce a sterilizace dokumentů, kontrolní měření teploty a vlhkosti -, a dále očista knihovního fondu

2) ukládání dokumentů do individuálních obalů z lepenky archivních kvalit

3) restaurátorské zásahy a úpravy

4) ochranné reformátování – přímé skenování, mikrofilmování, hybridní metoda

5) hromadné odkyselování (zatím ve stadiu testování)

Pro uvedené aktivity je vesměs (s částečnou výjimkou očisty) společné, že vyžadují odborně zaškolené pracovníky, prověřený technologický proces a poměrně drahé přístroje. proto by pro řadu kulturních subjektů bylo obtížné a nerentabilní dané technologie pořizovat. Tyto služby poskytují v relativně dostupných cenových hladinách jednak komerční pracoviště (restaurování, reformátování), jednak státní kulturní instituce, vybavené většinou díky grantovým projektům (Národní knihovna ČR, Státní ústřední archiv, Moravská zemská knihovna, vědecké knihovny v Olomouci a v Plzni).

Ať už je služba svěřena spolehlivé soukromé firmě, která již s aktivitami v ochraně fondů má delší zkušenosti, nebo státní instituci, je pečlivě dbáno na bezpečnost dokumentů během zmíněných procesů a na kvalitu výsledku. Mimoto byla vypracována pravidla, která přesně určují, podle jakých kritérií, standardů a doporučení mají být zakázky realizovány. Ačkoliv se ve službách pro uvedené dílčí oblasti ochrany fondů udržují přijatelné ceny, v některých jsou náklady z objektivních důvodů vyšší. Jedná se například o restaurování, o výrobu individuálních ochranných obalů (cena za kvalitní archivní lepenku) nebo o mikrofilmování (dáno náročností přípravy originálních předloh, materiálovými položkami a počtem polí mikrofilmu), případně o přímé skenování vzácnějších dokumentů.

V podobných případech se finance z rozpočtu institucí hledají těžko... Něco z titulů, které se nezadržitelně rozpadají, bylo možno zachránit v rámci programů výzkumu a vývoje, ať už se jednalo o svého druhu pilotní projekt národního programu ochrany knihovních fondů „Kramerius – ochranné mikrofilmování významných bohemikálních periodik“ nebo navazující „Digitalizaci mikromédií“ a „Optimalizaci hybridní metody reformátování“. Tyto projekty sice přinesly technologická, metodická a organizační řešení, nemohly však suplovat systematickou a komplexní ochranu sbírek.

Východisko přinesly projekty řady VISK (Veřejné informační služby knihoven) 4, 6 a 7: „Zabezpečení provozu a rozvoje Digitální knihovny“ jako základny pro ukládání reformatovaných dokumentů v digitální podobě, „Memoriae Mundi Series Bohemica“ pro přímou digitalizaci významných písemných památek a „Národní program mikrofilmování a digitálního zpřístupňování dokumentů ohrožených degradací kyselého papíru – Kramerius“. Úspěšně proběhly dva ročníky 2001–2002. V programu VISK 7 – Kramerius bylo v roce 2002 rozděleno na dotacích 1.400 tisíc Kč a v jeho

rámci bylo reformátováno na dvě desítky významných regionálních nebo odborných dokumentů (např. Knihovna Akademie věd, Moravská zemská knihovna v Brně, Muzeum východních Čech v Hradci Králové, Národní filmový archiv, Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, Krajská knihovna v Liberci).

V rámci projektu VISK 6 se podařilo realizovat mj. digitalizaci sbírky historických učebnic z fondu Státní pedagogické knihovny J. A. Komenského v Praze. Program Knihovna 21. století pro rok 2003 stanovil také tematický okruh 4. „Ochrana knihovního fondu před nepříznivými vlivy prostředí“, a to „technická zařízení sloužící k zamezování nežádoucích vlivů prostředí na knihovní fondy“ a „odstraňování následků živelných pohrom a katastrof“. Původně v loňském roce však ovlivnily letošní program VISK 7, kdy byla přidělená částka určena na nápravu škod způsobených srpnovými záplavami, zčásti na nezbytná preventivní opatření.

Knihovna 21. století a program ISO

Přesto při jednání komise programu VISK 7 bylo navrženo, aby do této aktivity a/nebo programu Knihovna 21. století byly zahrnuty mimo problematiku reformátování rovněž další oblasti ochrany knihovních fondů, tak jak jsou uvedeny v první kapitole: podmínky uložení dokumentů, konzervace a restaurování. Bylo poukázáno na nutnost zajištění těchto činností pro paměťové instituce s ohledem na limity institucionálních prostředků, na podporu systematického přístupu k řešení těchto potřeb a na garanci kvalitních služeb.

V souvislosti s hospodářskou situací státu bylo jednání na Ministerstvu kultury ČR, které se mělo zabývat rozšířením programu Knihovna 21. století, přesunuto na září letošního roku. Skutečností je, že ve zmíněném programu nefigurují nijak značné částky, přesto by mohly být pro nejednu regionální nebo specializovanou kulturní instituci jistou pomocí. Dovolily by mikrofilmování ohroženého titulu (knižního nebo časopiseckého), očistu knihovního fondu, uložení poškozených nebo významnějších dokumentů do ochranných obalů, ale také například restaurování starého tisku či rukopisné kroniky z počátku devatenáctého století nebo odkyselení listovních dokumentů.

Mnohem nadějněji – přinejmenším z hlediska výše možných dotací – vyhlíží na první pohled program „Integrovaného systému ochrany movitého kulturního dědictví“ (ISO), který by dovolil financování alespoň části ochranných aktivit pro historické, vzácné a poškozené knihovní sbírky; je totiž vyhlášen ve čtyřech katego-riích:

- 1. Zabezpečení objektů, v nichž jsou uloženy předměty movitého kulturního dědictví, bezpečnostními systémy a mechanickými zábranami.*
- 2. Jednotný systém evidence a dokumentace a dokumentace movitého kulturního dědictví*

3. *Výkupy kulturních památek a předmětů kulturní hodnoty mimořádného významu*

4. *Preventivní ochrana před nepříznivými vlivy prostředí*

Podprogramy „Zabezpečení objektů...“ a „Preventivní ochrana...“ se shodují s naléhavými potřebami knihoven v roli paměťových institucí. Prvý z nich navíc nemá naději být zahrnut do některého z programů VISK nebo knihovna 21. století, ale přesto může leckteré knihovně působit finanční nesnáze. Zatímco podprogramy 2. a 3. nemusí být nutně pro většinu knihoven s archivní povinností prvořadé, schází zde právě možnost reformátování, ale také restaurování konkrétních dokumentů zadavatelskou formou. Přitom je program MK ČR ISO určen muzeím, knihovnám a galeriím, které „hospodaří se sbírkami muzejní povahy (zákon 122/2000 Sb.), Národnímu památkovému ústavu a ve zvláště odůvodněných případech i dalším subjektům, které hospodaří se soubory kulturních památek.“

Program ISO totiž podporuje tyto oblasti: „Nákup: movité věci, prohlášené za kulturní památku (zákon 20/1987 Sb.), movité věci, navržené na prohlášení za kulturní památku (20/1987 Sb.), další předměty kulturní hodnoty mimořádného významu, jejichž získání znamená zásadní přínos pro sbírku muzejní povahy z hlediska koncepce sbírkotvorné činnosti nebo zásadní přínos pro doplnění veřejné přístupného souboru kulturních památek, předměty povahy archiválií (zákon 97/1974 Sb.), o archivnictví, jejichž získání znamená zásadní přínos pro sbírku muzejní povahy, která je zároveň archivem zvláštního významu“.

Pokud prostudujeme výkladový materiál k programu ISO, zjistíme, že je bohužel určen jen knihovnám, které spravují vzácný historický knihovní fond, nadto (raději) zapsaný v Celostátní evidenci sbírek (CES) jako sbírka muzejní povahy nebo klasifikovaný jako kulturní hodnota mimořádného významu. Ke kategorii 4. „Preventivní ochrana...“ je podáno toto vysvětlení: (http://www.nkp.cz/o_knihov-nach/SbirkyIntegr.htm) Zájemci o dotaci musí mít své sbírky evidovány v CES, jde-li o „vybavení a zkvalitňování restaurátorských, konzervátorských a preparátorských pracovišť muzeí a galerií, uvedených v příloze č. 5 vyhlášky č. 275/2000 Sb., kterou se provádí zákon č. 122/2000 Sb., je možno poskytovat dotace Národní knihovně ČR, která je v příloze č. 5 uvedena mezi organizacemi, určenými k poskytování odborné pomoci a služeb vlastníkům sbírek knih, písemností a tisků, v souladu s § 10, odst. 1 zákona č. 122/2000 Sb., tak, aby byla vlastníkům historických fondů zapsaných v CES byla dána stejná možnost jako vlastníkům ostatních sbírek muzejní povahy.“

Pro úplnost je nutno uvést definici, která sbírku muzejní povahy charakterizuje jako „sbírku, která je ve své celistvosti významná pro prehistorii, historii, umění, literaturu, techniku, přírodní nebo společenské vědy; tvoří ji soubor sbírkových předmětů shromážděných lidskou činností.“ Pak je otázkou, zda zájem „řadových“ (ale pro knihovnu důležitých) čtenářů

třeba o periodika z období let 1945, 1948, 1968, o bulvární časopisy třicátých let dvacátého století nebo o jednotlivé knižní tituly z posledního půl století (které si vysloužily z různých důvodů zvýšenou čtenářskou pozornost, což se odrazilo na jejich stavu tak, že vyžadují už jen uložení do ochranného obalu) je možno hodnotit jako „významný pro společenskou vědu“.

A co dál?

Obávám se, že mimo reformátování nepůjdou z těchto zdrojů uhradit ani jinak opodstatněné mikrobiologické průzkumy a následná ošetření novodobých knihovnických fondů. V programu ISO totiž dochází ke konfliktu v oné deklarované zásadě: uchovej a zpřístupni. Pro knihovny bývá cenný a z hlediska služeb čtenářům významný i ten knihovní fond, jenž je pouze „novodobý“ a nemá – prozatím – charakter muzejní relikvie, ačkoliv je součástí kulturního bohatství a postupem let nabude rovněž významu v historickém kontextu. I tak je už dnes zapotřebí ochraňovat ho; na druhé straně by knihovna měla poskytnout čtenáři v *zástupné formě* i historicky cenný materiál.

Zapojení knihoven do programu ISO stojí v cestě sama podstata funkce knihoven jako živého a dynamického, stále se rozrůstajícího organismu, jehož sbírky mají proměnlivou tvář i aktivnější využití podle aktuálních společenských potřeb (muzea a galerie v tomto smyslu podléhají změnám přece jen podstatně pomaleji, liší se také charakter jejich exploatace). V některých bodech jsou ustavení zákona o ochraně sbírek muzejní povahy v kontraindikaci k pravidlům správy, evidence a zpřístupnění knihovnických fondů: knihovny totiž nejsou považovány za sbírkové instituce v pravém slova smyslu. Náš stát disponuje dvěma zákony – o knihovnách (zák. č. 257/2001 Sb.) a o muzejních sbírkách (zák. č. 122/2000 Sb.), které se vzájemně míjejí až na malou část ustanovení.

Přitom zde existují dokumenty, které sdílí oba typy paměťových institucí, a technologické prostředky, které by mohly pomoci i muzeím a galeriím v ochraně jejich sbírkových předmětů literárního nebo grafického charakteru. Jenže program ISO, tak jak je postaven, jim k tomu neposkytuje příležitost. I knihovna, která není přímo paměťovou institucí, někdy potřebuje zabezpečit svůj fond, jehož význam je právě v poskytování informací čtenářům, nebo jeho část. – Možnost účelně využít rozumné, přiměřené dotace by nesporně ušetřila mnohou knihovnickou vrásku a zachránila ne jeden degradovaný dokument.

Jistou slabou nadějí pro příští rok by snad mohl přinést program Culture 2000 na rok 2004, jehož uzávěrka je stanovena na 15. října 2003; je však jisté, že je to program pouze pro velmi schopné, velmi odvážné a velice houževnaté uchazeče. Program Culture 2000 je program Evropské unie pro částečné financování mezinárodních projektů z oblasti kultury.

- „Mezinárodní“ znamená, že program podporuje takové projekty, na nichž se podílí kromě vedoucího projektu (toho, kdo žádost podává a za projekt celkově zodpovídá) ještě další spoluorganizátoři z jiných zemí.
- V případě jednoletého projektu je podmínkou účast alespoň 3 spoluorganizátorů (včetně vedoucího projektu) ze 3 zemí; v případě víceletého projektu – 5 spoluorganizátorů (včetně vedoucího projektu) z 5 zemí. Platí, že 1 spoluorganizátor musí být z členských států EU.
- Spoluorganizátoři se při podávání žádosti písemně zavazují, že budou na projektu spolupracovat nejenom kreativně a organizačně, ale také finančně – tj. že poskytnou 5% z celkového rozpočtu projektu.
- „Částečné financování“ znamená, že program poskytuje dotace maximálně do výše 50% nákladů projektu (v případě jednoletého projektu v limitu 50 000 – 150 000 €), případně do 60% (v případě víceletého projektu v limitu 50 000 – 300 000 € ročně).

Dobrou zprávou však je, že pro rok 2004 se program zaměří na **kulturní dědictví** (cultural heritage) - movité dědictví, nemovité dědictví, nehmotné dědictví, historické archivy a knihovny, archeologické dědictví a kulturní dědictví nacházející se pod vodou, kulturní místa a kulturní krajiny. Podpora však bude poskytnuta i projektům z oblasti výtvarného umění, performing arts/scénických umění a oblasti literatury (včetně překladových projektů). (<http://www.culture2000.cz>)

Je otázkou, do jaké míry se nám, nyní již prakticky členům Evropského společenství, otevřou dveře i v oblasti ochrany knihovních fondů (například Iniciativa Společenství INTERREG – podpora přeshraniční, nadnárodní a meziregionální spolupráce, žel přednostně ve sféře ekonomického rozvoje); skeptici zmíní některé západní zkušenosti s projekty na ochranné reformátování a budou se obávat nejen komercializace (ta nemusí vždy jen škodit), ale také jazykových bariér, byrokratických svízělů, cílení především na informační technologie... a zejména nutnosti finanční spoluúčasti a plateb, které budou uhrazeny až po ukončení projektu.

Nahlížíme za dveře, které se otvírají nikoliv do ráje, natož knihovnického, ale do společenství zemí, jež mají vlastní starosti, a kde – jako u nás – nemá knihovnictví na růžích ustláno. Podzim roku 2003 pravděpodobně odhalí, jaké tuzemské možnosti se pro ochranu knihovních sbírek naskýtají, léto roku 2004 ukáže pravdu o perspektivě mezinárodních projektů kulturních institucí. Ale nezapomínejme, že příležitost vždycky přeje připraveným.